

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 32.001+321.64 (477)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.4.20>

Андрусишин Володимир Йосифович,
депутат Київської міської ради,
секретар комісії з питань культури, туризму і суспільних комунікацій
orcid.org/0000-0002-8863-8628
alight@ukr.net

РАДЯНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ, НОМО SOVIETICUS І ДЕФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ

У статті розглянуто особливості деструктивного впливу радянського тоталітаризму і його проекту “homo sovieticus” на зміст політичної культури українців, у результаті якого останній був істотно деформований, що завдало серйозної та де в чому непоправної шкоди (ураховуючи втрати на війні) державі та нації у XXI столітті. Незважаючи на досить непрості та суперечливі процеси в історії українського державотворення, пов’язані з інституалізацією політичної культури та формуванням політичних традицій «русинів» із часів княжої доби до концептуалізації ідеї «руського народу» у першій половині XVII століття, усе ж були зроблені важливі «кроки», що заклали фундамент соціокультурного та політичного трибу життя українців. Ідеться про середньовічні князівські традиції державного управління, становлення української шляхти як класу, розвитку на базі політично ініціативних соціальних верств активістсько-громадської (учасницької) політичної культури, вироблення запорізькою спільнотою специфічної системи громадянських цінностей (на чолі якої верховенство волі громади) та перетворення українських козаків на міфологізованих героїв політичної нарації тощо. Доведено, що всупереч цим обрисам політичної культури українського («русинського») соціуму, які починали поступово викристалізовуватись і закарбовуватись в «генотипі» народу, комуністичний режим почав методами насилля та терору насаджувати квазікласичну культуру з її проектом «радянської людини», естетикою загального мовчання та заборон, де удаване пуританство поєднане з азійським варварством і тотальним беззаконням. Це потребувало примусової деформації змісту політичних традицій українців і заміни їх на нові комуністичні норми та стереотипи, що уможливило появу homo sovieticus як гальмівного чинника на шляху становлення української модерної політичної нації наприкінці XX – на початку XXI століття.

Ключові слова: українські політичні традиції, homo sovieticus, радянський тоталітаризм, деформація, державотворення, квазікласична культура.

Andrusyshyn Volodymyr,
Deputy of the Kyiv City Council,
Secretary of the Commission on Culture, Tourism and Public Communications
orcid.org/0000-0002-8863-8628
alight@ukr.net

SOVIET TOTALITARIANISM, HOMO SOVIETICUS AND THE DEFORMATION OF THE CONTENT OF THE UKRAINIAN POLITICAL TRADITIONS

In the article the peculiarities of the destructive influence of soviet totalitarianism are considered as its project of “homo sovieticus” and on the political culture content of the Ukrainians, as a result, the last was significantly distorted that made the serious and sometimes irreparable damage (including war losses) to the country and nation in the XXI century. Inspire enough hard and contradictory processes in the history of the Ukrainian state formation connected with the institutionalization of the political culture and forming political traditions of “rusins” form the period of the princely age till the idea conceptualization of “russian nation” in the first half of the XVII century, nevertheless, the important “steps” were done that made the foundation of socio-cultural and political way of life of Ukrainians. It goes about the medieval princely traditions of state management, becoming the Ukrainian nobility

as a class, development on the basis of a political initiative social stratum of active-social (participative) political culture, making by the Zaporizhzhia community the specific civic values system (on the top of which is the supremacy of the will of the community) and re-making Ukrainian cossacks into mythologized heroes of the political narration, etc. It was proved, that contrary to these outlines of the political culture of the Ukrainian (“ruthenian”) society which began gradually crystallizing and becoming imprinted in the “genotype” of the nation, the communist regime started with the methods of violence and terror instilling a quasi-classical culture with its project of “soviet man”, aesthetics of general silence and prohibitions, where pretended puritanism is combined with Asian barbarism and total lawlessness. It needed a forced deformation of the content of the political traditions of Ukrainians and changes them into new communist norms and stereotypes that enable appearing homo sovieticus as an inhibitory factor on the way to becoming a modern Ukrainian political nation as the end of the XX beginning the XXI centuries.

Key words: Ukrainian political traditions, Homo sovieticus, soviet totalitarianism, deformation, state forming, a quasi-classical culture.

Україна має давні та славетні політичні традиції з тисячолітньою історією, у яких закріплені соціальною спадщиною та сконцентровані перевірені досвідом переконання, настанови та моделі поведінки. Завдяки їм процес державного будівництва розуміється як такий, що фундується традиційними формами, тому виступає механізмом консолідації українського соціуму, легітимізації влади, а також закріплення та транзиту політичного досвіду. Як вагома складова частина політичної культури традиція не лише здатна відтворювати та транслювати норми попередніх поколінь, але й адаптувати інноваційні процеси в сучасному соціумі, через що анігіляція політичних традицій або відмова від них здатні ускладнити комунікацію й інтеракції між суспільством і державою, помістити політичний розвиток у стан стагнації, що загалом загрожує кризою ідентичності.

По суті, це і робив Радянський Союз, а до нього Російська імперія, коли заперечували столітню традицію державотворення України та завойовували її території. Нині цю ж завойовницьку й агресивну тактику стосовно нашої країни продовжує Російська Федерація, війна з якою триває вже дев'ятий рік. Саме на тлі цієї кривавої та жахливої війни якнайкраще усвідомлюєш те, заради чого борешся, – національну самобутність, політичну суб'єктність і власні традиції як особливий механізм політико-культурної спадковості. Власне, як і розумієш причини того, що відбувається: з одного боку, експансіоністська політика північного сусіда, яка вирізняється сталістю та тяглістю, а з іншого боку, деформована політична культура та традиції під впливом, зокрема, унікального «радянського етосу», культивованого репресивною командно-адміністративною

системою управління (Траверсе, 2012), що породила Homo sovieticus, а згодом зумовила «пострадянський синдром» в Україні.

Враховуючи цей травматичний досвід нашого минулого, який позначився на українських політичних традиціях, як і культури загалом, на сучасному етапі, *метою статті* є аналіз деструктивного впливу радянського тоталітаризму та його продукту “homo sovieticus” на зміст політичної культури українців, у результаті якого останній був істотно деформований, що, на нашу думку, завдало серйозної та де в чому непоправної шкоди (враховуючи втрати на війні) державі та нації у ХХІ ст.

Передусім варто зацентувати увагу на одній із найбільш відомих теорій тоталітаризму, яка пов'язує походження останнього із соціальною атомізацією у процесі активної індустріалізації й урбанізації, які спричиняють розпад тісних особистих зв'язків у рамках локальних груп традиційного суспільства (Г. Арндт). Як наслідок, індивід деперсоналізується та губиться в безликому просторі складно влаштованих і віддальених від нього (як у просторовому, так і в соціальному аспектах) інститутів, що породжує, за словами Е. Фромма, соціально-психологічний феномен «втечі від свободи», а також «авторитарної особистості» (Т. Адорно) та «масового суспільства» (Х. Ортега-і-Гассет). Ці результати соціальної інженерії сприяють успіху тоталітарних проектів різного штибу, оскільки вони пропонують порятунок від психологічно нестерпної соціальної ізоляції завдяки консолідованим структурам панування та субординації на базі сакралізації держави та її вождів, зворотним боком якого є занадто висока ціна – автохтонність, традиції та свобода.

З огляду на відкритий характер теоретичної інтерпретації радянського тоталітаризму

та суперечки щодо особливостей і етапів його еволюції, які досі тривають, для більшості вчених цей різновид тоталітаризму все ж таки залишається цілісним соціальним устроєм, що зберіг системну ідентичність упродовж своєї історії. Так, З. Бжезинський і Х. Лунц писали про «комуністичний авторитаризм», Х. Лінц, А. Степан і Р. Гантер ідентифікували постсталінський комунізм як «постсталінізм» та ідеальний тип, тоді як окремі українські дослідники визначали його як тоталітарний (Полохало, 1994; Долженков, 2000). Простежуючи моральну еволюцію радянського тоталітарного режиму, І. Кучеренко зазначає, що він пройшов шлях «від революційної політичної етики до державно-бюрократичної <...>. З погляду так званих загальнолюдських цінностей морально-етична еволюція тоталітаризму може розглядатися як деградація – від щирої та самовідданої політичної етики сектантів-революціонерів до лицемірної та макіавеллістської політичної етики тоталітарних бюрократів» (Кучеренко, 2007, с. 241–242).

Одним з іманентних атрибутів радянського тоталітаризму, як слушно підмітив І. Дзюба, що передалася у спадок і багато в чому зумовила «пострадянський синдром», є його глибока, світоглядна й емоційно-культурна деукраїнізованість (Дзюба, 2002, с. 44–45). Вона передбачає руйнування українського трибу життя як такого та деформацію політичних традицій нашого народу, на зміну яким, за задумом, мали прийти радянські традиції та культура. У 1920–1930-х рр. це взагалі був якийсь варварський тоталітаризм, украй нерозвинений, який супроводжувався темною культурою та грубим, примітивним мистецтвом, що невміло вихваляє новий індустріальний побут і послідовно наголошує на знищенні української культури, пов'язаних із нею традицій і цінностей – усе це мало бути принесеним у жертву індустріалізму, під маскою якого і ховався тоталітаризм. А вже у 50-ті рр. минулого століття стався перехід від незрілого до максимально розвинутого тоталітаризму, культура якого була монументальною, орієнтованою на великі, усталені форми та не допускала ні найменшого відхилення від канону. За своєю суттю це була квазікласична культура, оскільки відтворювала монументальні класичні форми тільки зовні, натомість усередині приховувалася «абсолютна темрява

концтабору». Звідси естетика загального мовчання та заборон, де удаване пуританство поєднане з азіатським варварством і тотальним беззаконням.

Анатомія комуністичної культури та моралі «зсередини» добре простежується на прикладі мислення та поведінки їхніх носіїв – «нової людини в умовах соціалізму», або *homo sovieticus*. В «Українському тижні» за 2011 р. є цікава стаття С. Гарбовського «Люди натовпу: як створювався *homo sovieticus*», у якій автор наголошує, що сталінська система терору та пропаганди доклала всіх зусиль, слідує грубо інтерпретованим методам і рекомендаціям Г. Лебона, щоб знецінити індивідуальне життя, змусити людину зректися своїх прагнень і «розчинитися» у великому колективному суб'єкті. Так вона перетворюється на загипнотизованого суб'єкта, у якого «свідома особистість <...> зовсім зникає, так само як воля та розум, і всі почуття та думки керовані волею гіпнотизера» (Гарбовський, 2011).

І ця керована, за допомогою страху та терору, «червона людина», як зауважує С. Алексієвич, постає результатом «жахливого експерименту», що кинув виклик загальнолюдським цінностям і здоровому глузду. «Людина-в-радянському світі», як називає її письменниця, це, по-перше, персонально екстремально-абсурдна суб'єктивна реальність на межі буття та небуття, що пережила свій час і досі впливає на пострадянську дійсність; по-друге, люди-страждальці, які тотально розчаровані теперішнім і ностальгують за радянським минулим, а тому їм властивий певний романтизм, віра у високі ідеали та ненависть до комерціалізму та прагматизму; по-третє, люди дії, не будь-якої, а жертвовної, бо готові віддати життя в ім'я комуністичного майбутнього саме в ролі виконавців наказів вождів, а не у статусі суб'єктів; по-четверте, «люди маси», або «колективні» люди, які побоюються свободи та не готові бути автономними суб'єктами пізнання та дії; по-п'яте, *homo sovieticus* – люди-конформісти, які керуються законом «виживання посередності, принципом етатистського патерналізму та філософією інстинктивізму, яка ґрунтується на людиноненависництві та насильстві, наголошує на пріоритеті сили над правом» (Алексієвич, 2017).

Рефлексуєючи над творами С. Алексієвич, М. Братасюк наголошує, що саме така

усереднена та деперсоналізована радянська людина, ворожа до інновацій, задогматизована комуністичною ідеологією та позбавлена індивідуальних цінностей, є головною перешкодою розвитку України, адже будучи моральним мутантом, *homo sovieticus* легко піддається маніпуляціям різного роду та схильний до небезпечних і непередбачуваних відхилень у різні боки. «Будучи посередностями, не дивують нічим і не здатні дати нічого, вони розуміють, що їм треба «служити» тим, хто дає засоби для життя, «блага» <...> Вони цю місію виконують і дуже нею захопилися <...> Ці люди стали соціальною базою морально-етичної деградації вже пострадянського українського суспільства. Вони спокійно дозволили невеликій групці людей приватизувати державні інституції. Без них був би неможливим олігархічний режим, який тотально впливає нині на всі сфери українського соціуму» (Братасюк, 2018, с. 55).

Основна загроза *homo sovieticus* для політичної культури та традицій у тому, що у свідомості носіїв закладено психологічний конфлікт, пов'язаний із культурою і людським «Я», з «ідентифікаційною плутаниною», що полягає в неспроможності людини морально та національно самовизначитись. Тому такою сильною є ностальгія та неможливість помислити себе поза всеосяжною державною структурою. Найбільш цікаво те, що проєкт «радянської людини», який у рамках дискусії, ініційованої у 2017 р. на Росії «Фондом Гайдара» та присвячений «100-річчю *homo sovieticus*», названо найбільш вдалим проєктом більшовиків, у новітніх російських реаліях виявив свою унікальну адаптивність і трансформувався в уже інший, путінський проєкт «*homo rashisticus*». У результаті вивчення специфіки останнього М. Міщенко зазначив його поступову моральну деградацію з кожним роком навіть порівняно з *homo sovieticus* (Міщенко, 2022), одним із наслідків якої було повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.

У сучасній російсько-українській війні народжується політична нація, що відстоює автентичні політичні традиції та право на суб'єктність, відмінні та значно давніші за російські. Політичне піднесення Москви, за словами історика В. Арістова, відбулося наприкінці XIII ст., тоді як згадки про руських послів з'явилися у 839 р. у франкській Бертинській

хроніці, а у 852 р. у давньоруському літописі вперше вжитий термін «Русь». Тому в лютому 2018 р. в колективному зверненні Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенко до нації та парламенту із пропозицією призначити День Української державності, зазначено: «Бертинські аннали (пам'ятка середньовіччя 830–882 рр.) повідомляли, що посольство русів від імені Руської держави 838 р. уклало Торговельну угоду з Візантійською імперією. Тому на підставі цієї найдавнішої згадки в західноєвропейському документі однозначно стверджуємо про існування України-Руси вже 1180 років тому» (Чорна, 2021).

Звісно, навряд чи доречно говорити про вже сформовані у вказані роки саме *українські* політичні традиції як такі, адже йдеться радше про *процес* державотворення, який наші предки «русини» розпочинали на автохтонних засадах. Із часів княжої доби і до кінця XVI – першої половини XVII ст. поволи відбувалися досить непрості процеси, пов'язані з інституалізацією політичних традицій, виділялися політичні культури шляхи, представників верхівки православної церкви та запорозького козацтва, що були становими за своїм характером. Їхні носії мали чітко виражені політичні орієнтації та сповідували певну систему громадянських цінностей, що підтверджує, на думку П. Саса, те, що «у найближчі десятиліття до Визвольної війни середини XVII ст. серед політично активних соціальних верств і прошарків українського суспільства розвинулася активістськи спрямована громадянська (учасницька) політична культура» (Сас, 2001).

Варто розуміти, що однією з особливостей протоукраїнської («руської») політичної культури була якісно нова система управління в епоху класичного європейського середньовіччя, коли київський (або галицько-волинський) князь не лише виступав військовим вождем, але й опирався «у своїх законодавчих ініціативах на дорадчі органи (боярська рада, віче, верв), у виконавчій – на княжий уряд (двірсько-вотчинне управління); у судовій – на розгалужену систему, яка об'єднувала світські, церковні, княжі та приватні установи» (Чорна, 2017). І єдине, що згубило цю величну та величезну поліетнічну державу, це постійні політичні конфлікти княжих урядовців із місцевою знаттю, внутрішні управлінські суперечності,

які доповнювалися еволюцією територіальної боярської охлократії всупереч монаршій волі.

Радянізація українського села та суспільства загалом передбачала докорінну трансформацію українців як народу, анігіляцію етнополітичної концепції останнього, відповідно до якої українське населення є історично сформованим етносом зі своєю територією, традиціями державного життя та духовної культури, про що свого часу писав Й. Верещинський, акцентуючи увагу на континуїтеті української історії та цілісності давньоруської спадщини. Згаданий комуністичний соціально-інженерний проєкт перетворення українців на «радянських людей» є свого роду продовженням російсько-імперської колоніальної політики щодо поневолення українського народу, що передбачає, по-перше, руйнування підвалин активістсько-громадської політичної культури, по-друге, унеможливлення зростання національно свідомого компоненту в рамках політичної ментальності репрезентантів українського суспільства.

Отже, інституалізація політичної культури та формування політичних традицій «русинів» із часів княжої доби до концептуалізації

ідеї «руського народу» у першій половині XVII ст. – непрості та суперечливі процеси в історії українського державотворення. Середньовічні князівські традиції державного управління, становлення української шляхти як класу, розвиток на базі політично ініціативних соціальних верств активістсько-громадської (учасницької) політичної культури, вироблення запорізькою спільнотою специфічної системи громадянських цінностей (на чолі якої верховенство волі громади) та перетворення українських козаків на міфологізованих героїв політичної нарації тощо – ці й інші «кроки» заклали фундамент соціокультурного та політичного трибу життя українців, у якому радянський тоталітарний режим убачав загрозу. Тому одним із важливих інструментів перетворення українців на «радянських людей» була деформація змісту їхніх політико-культурних традицій, заміна останніх на нові комуністичні устої та стереотипи, що уможливило появу homo sovieticus як гальмівного чинника на шляху становлення української модерної політичної нації наприкінці XX – на початку XXI ст.

Список використаних джерел:

1. Алексієвич С. (2017). Час second-hand (кінець червоної людини). Київ : Дух і Літера. 464 с.
2. Братасюк М. (2018). Homo soveticus як соціальний тип людини (за творчістю С. Алексієвич). *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. Вип. 20. С. 47–57.
3. Грабовський С. (2011). Люди натовпу: як створювався homo sovieticus. *Український тиждень*. 7 грудня. URL: <https://tyzhden.ua/liudy-natovpu-ia-k-stvoriuvavsia-homo-sovieticus/>
4. Дзюба І. (2002). Національна культура як чинник майбуття України. *Починаймо з поваги до себе* : статті, доповіді. Київ : Просвіта. С. 40–57.
5. Долженков О. (2000). Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. Одеса. 194 с.
6. Кучеренко І. (2007). Еволюція моралі радянського тоталітарного режиму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України*. Вип. 33. С. 234–243.
7. Міщенко М. (2022). Homo rashisticus як результат деградації homo sovieticus. *Центр Разумкова*. 8 квітня. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/homo-rashisticus-ia-k-rezultat-degradatsii-homo-sovieticus>
8. Полохало В. (1994). Від України комуністично-тоталітарної до України посттоталітарної? *Політична думка*. № 2. С. 19–20.
9. Сас П. (2001). Політична культура суспільства. Історія української культури : у 5 томах. Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / редкол. : Б. Патон (гол.) та ін. Київ : Наукова думка. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult233.htm>
10. Траверсе О. (2012). Політичні традиції панівного класу України. *Політичний менеджмент*. № № 1–2. С. 60–67.
11. Чорна К. (2017). Традиції державного управління в Київській Русі. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1239>
12. Чорна С. (2021). Україна-Русь: тисячолітня традиція державотворення. *Голос України*. від 25 березня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/343667>

References:

1. Aleksiiievych S. (2017). Chas second-hand (kinets chervonoii liudyny) [Second-hand time (the end of the red man)]. Kyiv : Dukh i Litera. 464 s. [in Ukrainian].
2. Bratasiuk M. (2018). Homo sovieticus yak sotsialnyi typ liudyny (za tvorchistiu S. Aleksiiievych) [Homo sovieticus as a social type of person (on materials of creativity S. Alekseevich)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia "Filosofski nauky"*. Vyp. 20. S. 47–57 [in Ukrainian].
3. Hrabovskyyi S. (2011). Liudy natovpu: yak stvoriuvavsia homo sovieticus [People of the crowd: how homo sovieticus was created]. *Ukrainskyi tyzhden*, vid 7 hrudnia. URL: <https://tyzhden.ua/liudy-natovpu-iak-stvoriuvavsia-homo-sovieticus/> [in Ukrainian].
4. Dziuba I.M. (2002). Natsionalna kultura yak chynnyk maibuttia Ukrainy [National culture as a factor in the future of Ukraine]. *Pochynaimo z povahy do sebe. Statti, dopovidi*. Kyiv : Prosvita. S. 40–57 [in Ukrainian].
5. Dolzhenkov O. (2000). Totalitaryzm v Ukraini: problemy formuvannia ta transformatsii [Totalitarianism in Ukraine: problems of formation and transformation]. Odesa. 194 s. [in Ukrainian].
6. Kucherenko I. (2007). Evoliutsiia morali radianskoho totalitarnoho rezhymu [The evolution of the morality of the Soviet totalitarian regime]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 33. S. 234–243 [in Ukrainian].
7. Mishchenko M. (2022). Homo rashisticus yak rezultat dehradatsii homo sovieticus [Homo rashisticus as a result of the degradation of homo sovieticus]. *Razumkov Tsentri*, vid 8 kvitnia. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/homo-rashisticus-iak-rezultat-degradatsii-homo-sovieticus> [in Ukrainian].
8. Polokhalo V. (1994). Vid Ukrainy komunistychno-totalitarnoi do Ukrainy posttotalitarnoi? [From communist-totalitarian Ukraine to post-totalitarian Ukraine?]. *Politychna dumka*. № 2. S. 19–20 [in Ukrainian].
9. Sas P. (2001). Politychna kultura suspilstva. Istoriiia ukrainskoi kultury [Political culture of society]. U 5 tomakh. T. 2 : Ukrainska kultura XIII – pershoi polovyny XVII st. / Hol. red. kol. : B.Ye. Paton (hol.), V.M. Danylenko (vidp. sekr.) ta in. Kyiv : Naukova dumka. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult233.htm> [in Ukrainian].
10. Traverse O. (2012). Politychni tradytsii panivnoho klasu Ukrainy [Political traditions of the dominating class of Ukraine]. *Politychnyi menedzhment*. № № 1–2. S. 60–67 [in Ukrainian].
11. Chorna K.P. (2017). Tradytsii derzhavnogo upravlinnia v Kyivskii Rusi [Traditions of state governance in Kievan Rus]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1239> [in Ukrainian].
12. Chorna S. (2021). Ukraina-Rus: tysiacholitnia tradytsiia derzhavotvorennia [Ukraine-Rus: a thousand-year tradition of state-building]. *Holos Ukrainy*, vid 25 bereznia. URL: <http://www.golos.com.ua/article/343667> [in Ukrainian].